

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा क्षण

डा. हरिप्रसाद सिलवाल*

सारसङ्क्षेप

प्रस्तुत अनुसन्धानात्मक लेख उपन्यासकार लैनसिंह बाडदेलद्वारा रचिएको लङ्गडाको साथी उपन्यासमा व्यक्त समाजशास्त्रीय पक्षहरूको विश्लेषणमा आधारित रहेको छ। यसनिमित्त पश्चिमी विद्वान् हिप्पोलाइट तेनको साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तको उपयोग गरिएको छ। यसमा लङ्गडाको साथी उपन्यासमा प्रयुक्त क्षणगत अनुभूतिको अभिव्यञ्जनालाई शोध समस्याका रूपमा लिइएको छ। क्षणका मान्यता साहित्यको समाजशास्त्रीय सिद्धान्तान्तर्गत रहेको एक महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। लङ्गडाको साथी उपन्यासमा क्षणको अभिव्यक्ति के कसरी प्रकट भएको छ भन्ने प्राज्ञिक समस्याको निरूपण गर्नु प्रस्तुत आलेखको उद्देश्य रहेको छ। गुणात्मक अनुसन्धान तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको यस लेखमा पुस्तकालयीय स्रोतान्तर्गत रही लङ्गडाको साथी उपन्यासलाई प्राथमिक सामग्री र सम्बद्ध रहेका अन्य सामग्रीलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। प्रस्तुत आलेखमा उक्त उपन्यासमा निहित क्षणको निर्व्योला गरिएको छ। यस आलेखमा सामाजिक यथार्थका सापेक्षतामा तत्कालीन समाजमा मानवीय सद्भाव र युगचेतना ह्रासोन्मुख एवं कमजोर बनेको औपन्यासिक अभिव्यञ्जना लङ्गडाको साथी उपन्यासमा प्रकट भएको मूल प्राप्ति प्रस्तुत गरिएको छ।

शब्दकुञ्जी : करुणा, परिघटना, युग चेतना, साहित्यको समाजशास्त्र

परिचय

लैनसिंह बाडदेल सामाजिकतालाई विषयवस्तु बनाएर जनजीवनका यथार्थता अभिव्यक्त गर्ने स्थापित साहित्यकार हुन्। उनका मुलुकबाहिर (२००४), माइत घर (२००७), लङ्गडाको साथी (२००८), रेम्ब्रान्ट (२०२३) नामका उपन्यासहरू प्रकाशित छन्। साथै युरोपको चिठी (२०१४), स्पेनको सम्झना (२०२१), विश्वका ६ महान् कलाकार (२०२२), प्राचीन नेपाली चित्रकला (२०३४), नेपाली प्रस्तर कलाको इतिहास (२०३५), नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास (२०३९), विश्व कथासङ्ग्रह (२०४४) जस्ता यात्रासंस्मरण, जीवनी, अनुवाद, प्रबन्धग्रन्थका कृतिहरू प्रकाशित छन्। उनका उपन्यासमा मानवीय संवेग र सामाजिक यथार्थको कुशल संयोजन रहेको छ। बाडदेल प्रवासी परिवेशका समस्यायुक्त जनजीवनको चित्रण गर्ने आख्यानकार हुन्। उनी निम्नवर्गीय परिवेशबाट जीवन अगाडि बढाउँदै आएका लेखकीय संरचनाका स्रष्टा हुन् (भट्टराई, २०७७, १२२)। मूलतः उनका उपन्यासमा निम्नवर्गीय जीवनका संवेदनाले प्राथमिकता पाएको छ।

* उपप्राध्यापक, नेपाली विभाग, रत्न राज्यलक्ष्मी क्याम्पस, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल।

प्रस्तुत आलेखको मूल विषय लड्गडाको साथी उपन्यासमाथि साहित्यको समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणका आधारमा विश्लेषण गर्नु हो। साहित्यको समाजशास्त्रका विभिन्न आयामहरूमध्ये क्षण, प्रजाति र परिवेश मुख्य रहेका छन्। यस आलेखमा साहित्यको समाजशास्त्रअन्तर्गत क्षणको मान्यतालाई उपयोग गरिएको छ। यसमा साहित्यको समाजशास्त्रीय दृष्टिले विश्लेषण गरी लड्गडाको साथी उपन्यासमा क्षण तथा युगचेतनाका के कस्ता आयामहरू व्यक्त भएका छन्? तिनको निरूपण गर्ने शोधउद्देश्य निर्धारण गरिएको छ। लड्गडाको साथीमा सामाजिक यथार्थको उद्घाटन गरिएको छ। यसमा मानवताका दृष्टिले समाज कमजोर र सङ्कटपूर्ण बनेको तत्कालीन युगीन क्षणगत परिवेशलाई औपन्यासिक विषयवस्तुको रूपमा अँगालिएको छ। यस कृतिमा एक लड्गडो व्यक्ति र उसले बाध्य परिस्थितिमा साथी बनाउन विवश भएको कुकुरलाई संयोजन गरी मुख्य पात्रको रूपमा चयन गरिएको छ र तिनकै माध्यमबाट प्रवासी नेपालीको विषम सामाजिक र मानवीय क्षणको चित्रण गरिएको छ। लड्गडाको साथी उपन्यासमा मुख्य पात्र तथा नायक लड्गडो भएको र त्यसलाई आफ्नो भाग्य ठानेर पुर्पुरोमा हात लगाएर बसेको लड्गडो हुनुको भावलाई संस्कारगत निर्मितिको रूपमा हेरेका छन् (सुवेदी, २०७३, पृ. ४१५)। यहाँ लड्गडो हुनु त्यो व्यक्तिको जीवनको विशिष्ट क्षणगत भावको रूपमा प्रकट भएको छ। लड्गडाप्रति ऊ बाँचेको तत्कालीन समाजले हेर्ने दृष्टि र ऊमाथि गरिएका व्यवहार त्यस युगको विशेष चेतना हो। ऊप्रति तत्कालीन समाजको चेतना र गरिएको व्यवहार नै यस उपन्यासमा तत्कालीन सामाजिक क्षणको विषमता हो जसमाथि उपन्यासमा व्यङ्ग्यात्मक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिएको छ। लड्गडो भएर मात्रै हैन, गरिबी, समाजले देखाएको अवहेलना, कुकुरलाई प्रिय साथी तथा आडभरोसा बनाएर दैनिक रूपमा घिसिँदै मागेर पेट पाल्नु परेको चोटलगायत लड्गडोले भोगेका असीम व्यथा र कारुणिक क्षणगत तितो यथार्थता यस उपन्यासमा व्यक्त भएको छ (लुइटेल्, २०६९, पृ. १२८)। करुणामय जीवनमा कसैबाट करुणाजन्य व्यवहार नपाउनु र कुकुरको करुणामा जीवनको साथ पाएको महसुस गर्नु लड्गडाले भोगेको गम्भीर क्षण एवं परिघटना हो। लड्गडाको साथी उपन्यास मानवतायुक्त संवेदनापरक विषयमा आधारित सिर्जना रहेको समालोचकहरूले औँल्याएका छन्। अतः यस उपन्यासको संवेदनायुक्त अवस्थालाई बोध गराउने क्षण तथा युग चेतनालाई केलाउनु प्रस्तुत शोधअध्ययनको मुख्य विषयवस्तु हो।

अध्ययन विधि एवं सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रस्तुत लेखमा पुस्तकालयीय कार्यमार्फत सामग्री सङ्कलन गरी तिनको उपयोग गरिएको छ। यसबाट प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्री सङ्कलन गरी तिनको विश्लेषण गरिएको छ। विश्लेषणका निम्ति साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यतालाई सैद्धान्तिक रूपमा उपयोग गरिएको छ। यसरी निगमनात्मक अनुसन्धानविधिलाई प्रयोग गरिएको विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ। यो लेख निर्माण गर्ने ढाँचालाई एपिए शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ।

साहित्यको समाजशास्त्रले साहित्यिक कृतिको समाजलाई केलाउँछ। कृतिमा रहेको समाजको विशिष्ट सन्दर्भबाट समाजशास्त्रीय दृष्टिकोण बोध गरिन्छ। यसले साहित्य र समाजको समन्वयलाई सार्थक बनाउने सैद्धान्तिक अवधारणाको भूमिका पनि निर्वाह गर्दछ। साहित्यिक रचनाभिन्न समाजलाई हेर्ने र त्यसका आधारमा कृतिको अध्ययन-मूल्याङ्कन गर्ने भएकाले यस प्रणालीलाई अन्तरविषयक समालोचनाको रूपमा लिइएको छ। साहित्यको समाजशास्त्रका विभिन्न उपागमहरूमा स्वासगरी तेन (सन् १८२८-१८९३)को प्रजाति, क्षण र पर्यावरणलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय त्रितत्त्वको सिद्धान्त

मानिएको छ । तेनले साहित्यलाई यी तीन मान्यताको सापेक्षतामा समालोचना गर्नुपर्ने धारणा अघि सारेका छन् । कुनै पनि कृतिमा चरित्रचित्रणबाट प्रजातिको बोध हुन्छ । सो चरित्रले बाँचेको समयबाट क्षण तथा युग चेतना प्रकट हुन्छ । उक्त कृतिको परिघटनाबाट परिवेशको उद्घाटन हुन्छ । प्रजाति, क्षण र परिवेश एक अर्काका परिपूरक पक्षहरू हुन् । साहित्य सिर्जनामा यी तीन ओटै तत्त्वहरूको आपसी सम्मिश्रण र प्रभाव परेको हुन्छ (गुप्ता, सन् १९८९, पृ. ४१) । अतः प्रजाति, क्षण र पर्यावरण साहित्यको समाजशास्त्रीय समालोचना पद्धतिका तीन प्रमुख आयामहरू हुन् । यद्यपि साहित्यको विश्लेषण क्षण, प्रजाति र पर्यावरणमध्ये सबै कोणलाई वा कुनै कोणलाई लिएर पनि सम्पन्न गर्न सकिन्छ । यस आलेखमा यी तीन पक्षहरूमध्ये क्षणको मान्यतालाई सैद्धान्तिक आधारको रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

क्षणलाई युगचेतना शब्दले पनि सम्बोधन गरिएको पाइन्छ । क्षणको मान्यता कुनै समयभित्रको विशेष चेतना र त्यसले मानव जीवनमा पारेको सापेक्ष प्रभावसित सम्बद्ध रहेको छ । साहित्यमा क्षणले विभिन्न मानव युगका कालखण्डको विशेषता र परिवर्तनको अवस्थालाई बोध गराउँछ (तेन, सन् १८७१, पृ.९) । अर्थात् विशिष्ट काल चेतनासित जोडिएको मानव चेतनाको प्रतिनिधित्व गर्ने समय बिम्बको साहित्यिक प्रकटीकरण नै क्षण संरचना हो । समयान्तरमा हुने परिवर्तन र विकासको गतिलाई साहित्यमा युगचेतनाको रूपमा अघि सारिएको हुन्छ (तेन, सन् १८७१, पृ.८) । यसअनुसार क्षणगत मान्यतामा पर्यावरण र प्रजातिगत समाजशास्त्रीय आयामहरू पनि परिपूरक भएर आएको हुन्छ । समाजमा संस्कृति, प्रजाति र मनोविज्ञानको संयोजनबाट क्षणगत संरचना अर्थात् युगचेतनाको निर्माण भएको हुन्छ । तेनका अनुसार साहित्य सिर्जनाको प्रक्रियामा प्रजाति, युग र पर्यावरणको स्थान महत्त्वपूर्ण रहेको हुन्छ । यस सन्दर्भमा उनले काल तथा युग चेतनाको रूपमा व्यक्त हुने अवस्थालाई क्षणको रूपमा उल्लेख गरेका छन् (गुप्ता, सन् १९८९, पृ.४१) । क्षणसँग सम्बद्ध भएर आउने अन्य निकट पक्षहरूमा सामाजिक परिवेश, प्रकृति, मानवीय संस्कृति एवं प्रजातिगत बनोटको त्रिपक्षीय समन्वयलाई साहित्यको समाजशास्त्रीय मान्यताको रूपमा लिइएको छ । सिंहका अनुसार वंशानुगत विशेषता बोध गराउने प्रजाति, हावापानी र सामाजिक परिवेश जनाउने पर्यावरण र समयको विशिष्ट युग चेतना बोध गराउने क्षणको संयोजित स्वरूप नै तेनद्वारा प्रतिपादित साहित्यको समाजशास्त्रीय सैद्धान्तिक मान्यता हुन् (सन् २००७, पृ.२) । तेनले अघि सारेका क्षणको सिद्धान्त भनेको समाज र साहित्यको सहसम्बन्धमाथि विश्लेषण गरेर साहित्यिक कृतिको अनुशीलन गर्ने समाज सापेक्ष दृष्टिकोण भएको स्पष्ट हुन्छ । यस लेखमा क्षण अर्थात् युगचेतनालाई उपन्यास विश्लेषणको सैद्धान्तिक पर्याधारको रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

क्षणको परिप्रेक्ष्यमा लङ्गडाको साथी उपन्यासको अध्ययन

लङ्गडाको साथी उपन्यासको समाजशास्त्रान्तर्गत क्षण तथा युगचेतनाको परिप्रेक्ष्यलाई अध्ययन ढाँचाको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस दृष्टिबाट विश्लेषण गर्दा उपन्यासकार बाइदेलले व्यक्त गरेको प्रवासी नेपाली जनजीवन एवं दार्जिलिङ समाजको तत्कालीन युगचेतनाको स्वरूप सापेक्ष परिवेशलाई केन्द्रित गरिएको छ । तीव्र मानवीय संवेदनाले भरिएको यस उपन्यासको नायक एवं पुरुष पात्र लङ्गडा मानव साथी पनि पाउन नसकेर कुकुरको सहारामा जीवन काट्न विविध भएको तत्कालीन युगीन परिवेशको व्यथित दृष्टान्त चरित्र हो । तत्कालीन समाजमा मानवीय करुणायुक्त चेतनाको ह्रास भएको यथार्थ क्षणगत अवस्थालाई अभिव्यञ्जित गरिएको सो उपन्यासलाई सोही समाजको चेतना सापेक्ष बनाएर यसमा विश्लेषण गरिएको छ ।

लड्गडाको साथी उपन्यास लैनसिंह बाडदेलद्वारा रचिएको सामाजिक यथार्थवादी कृति हो । हुन त यस कृतिलाई अतियथार्थवादी उपन्यासको रूपमा समीक्षा हुँदै आएको छ । नेपाली उपन्यास लेखनमा प्रथमतः अतियथार्थवादी औपन्यासिक शिल्पको प्रयोग गरिएका दृष्टिले त्यो भन्नु स्वाभाविक नै हो । यद्यपि यस कृतिको मूल विषयवस्तु, चरित्र, विचार, परिवेश आदिमा सामाजिक यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ । आंशिक रूपमा अतियथार्थवादी शिल्प संरचना रहे तापनि मूलतः यो उपन्यास सामाजिक यथार्थमा केन्द्रित कृति हो । यस सम्बन्धमा उपन्यासकार स्वयंको स्पष्टोक्ति यस्तो रहेको छ । समाजको यथार्थमा आधारित भई यस कृतिमा विशिष्ट क्षणगत अवस्थाको उद्घाटन गरिएको छ । आधुनिकता र सभ्यताको खुट्टिकिलो पार गरेको ठान्ने तत्कालीन दार्जिलिङ सहरको महाकाल बाबाको थान वरपरको चोक बजारलाई कार्यपीठिका बनाएर त्यहाँको विशेष कालबोध गरी उपन्यासकार बाडदेलले यस कृतिमा मानवीय चेतनाको विषम अवस्थालाई व्यक्त गरेका छन् । उक्त समाज सापेक्ष सन्दर्भलाई क्षणगत संरचनाका आधारमा निम्नलिखित उपशीर्षकहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

मानिस र कुकुरबिच आत्मीय सम्बन्धको क्षण

लड्गडाको साथी उपन्यासमा दार्जिलिङको सामाजिक परिघटना र परिवेशमा केन्द्रित भई एक गरिब केटा लड्गडोले भोगेको जीवनचर्यालाई औपन्यासिक क्षणका रूपमा अभिव्यक्त गरिएको छ । यस उपन्यासमा मानिस र कुकुरको आत्मीय सम्बन्ध कायम हुनुको विशिष्ट क्षणको चेतना प्रकट गरिएको छ । यस उपन्यासमा देखाइएको सामाजिक चरित्रलाई केलाउंदा मानवताको मूल्य विघटन हुँदै गएको तत्कालीन दार्जिलिङ समाजको युग चेतनाले लड्गडोको साथीको रूपमा कुनै पनि मानिस तयार नभएको र कुकुर र मानिसको गहिरो मित्रता कायम रहेको व्यङ्ग्यात्मक एवं ध्वन्यात्मक क्षणको विशिष्टतालाई देखाइएको छ । तत्कालीन दार्जिलिङ सहर धनीमानीहरूको सभ्य बस्तीको रूपमा विकसित भइसकेको थियो । उपन्यासमा यस सन्दर्भलाई पुष्टि गर्ने आधारको रूपमा सिनेमा हलमा फिल्म हेरेर फर्केका मानिसहरूको लाम र विद्यालयमा पढेर लड्गडो व्यक्तिलाई होच्याएर 'भुइँभालु' भन्दै जिस्क्याउँदै घर फर्कँदै गरेका विद्यार्थीहरूको दृश्य चित्रणको उल्लेख गरिएको छ । यद्यपि त्यो समाजको सभ्यता मानवताहीन युगमा रूपान्तरण हुँदै गएकोतर्फ लड्गडोप्रति गरिएको क्रूर र अमानवीय व्यवहारबाट देखाउने औपन्यासिक प्रयत्न गरिएको छ । यसरी मानवीय विचारको शून्यतामा मानव युग आफैमा चेतनाहीन, व्यक्तिकेन्द्री स्वार्थी चेतनामा बदलिँदै गएको अवस्थालाई उपन्यासकार बाडदेलले यस कृतिमा अभिव्यक्त गरेका छन् । लड्गडाको साथी उपन्यासको क्षणगत विशेषता भनेको मान्छेले मान्छेलाई मान्छेको मान्यताले अँगाल्न छाडेको र दुःखी मान्छेले दुःखी कुकुरलाई मानवीय मित्रता राखेको अनि कुकुरले पनि दुःखी मान्छेप्रति मानवीय आत्मीय सद्भाव कायम गरेको विशिष्ट युगबोध प्रदर्शन गर्नु हो । कुकुरमा भएजति विवेकी गुण मानिसमा नदेखिएको, धनीमानी मानिएका विशेष भवनमा बसेका मानिसले भरीमा रुम्दै ओत लागेको दीनदुःखी लड्गडोलाई त्यहाँसमेत बस्न नदिएर लघारेको अमानवीय क्षणगत स्वरूपको तितो भावलाई यस उपन्यासमा प्रकट गरिएको छ । यसलाई विवेच्य उपन्यासको निम्न साक्ष्यले पनि स्पष्ट पारेको छ-

लड्गडाले कुकुरलाई पनि सम्भ्र्यो । त्यस कुकुरतिर पनि फर्केर अलि दबेको स्वरमा निहुरिएर भन्यो-"हेर काले ! (उसले कुकुरको नाउँ काले राखेको थियो) तँ पनि सँधैँ त गल्लीको नालीतिर गएर जुठो कुराहरू खाई हिँड्थिस् । हेर, आज म पनि पेट भरी खानेछु-तँलाई पनि मनगो

खुवाउने छु । तँलाई पुरी मिठाई मन पर्दैन भने दही, मासु र भातै किनेर पेट भरी दिउँला । काले ! कुकुरको जुनि लिए पनि तँ त बडो भाग्यमानी रहेछस्-म जस्तो लंगडा साथीलाई पाएर एक बारको जुनिमा मोज लुटिस् ! लौ हिंड काले अब.....।”(बाडदेल, २०५४, पृ.३४)

माथि उद्धृत साक्ष्यबाट आधुनिक युगमा प्रवेश गरेको भनिएको दार्जिलिङ समाज तथा भारतीय मुलुकको एक सम्पन्नशाली मानिएको सहरिया जीवनमा देखापरेको व्यक्तिवादी स्वार्थमूलक र अमानवीय प्रवृत्तिको तत्कालीन अवधिलाई तत्क्षणलाई व्यञ्जनात्मक कथनमा औँल्याएको छ । रोजगारीको खोजीमा प्रवासमा जाने नेपाली युवाहरूको दयनीय अवस्थामा सादृश्य परिघटना रहेको उक्त औपन्यासिक प्रस्तुतिले अमानवीय व्यवहारको दृष्टान्त पेस गरेको छ । यस उपन्यासमा जसलाई बढी माया, करुणा र सहयोगको खाँचो परेको छ, उसैलाई समाजले बेवास्ता गरेकाले कुकुरलाई प्रेम गरेर मानवीय प्रेमको अतृप्त मनलाई तृप्त पार्ने जीवन बाँचेको देखाइएको छ । निम्न वर्गीय मानिसप्रति निम्नस्तरीय कुकुरको साथ रहनुको ध्वन्यात्मक तात्पर्य धन हुनेसित धन हुनेको र मन हुनेसित मन हुनेको मात्रै आत्मीय भाव उत्पन्न भएको क्षणगत अवस्थालाई प्रकट गरिएको छ । दुःखी कुकुर जो जुठोपुरोमा सास धानेर बाँचेको छ, उसलाई पेटभरि खुवाएर खुसी व्यक्त गरेका लङ्गडोको अभिव्यक्तिबाट सम्पन्न भनिएकाहरूप्रति मानवताको विपन्नता कायम रहेको व्यङ्ग्यात्मक सन्देश पनि प्रवाह गरिएको छ । यस उपन्यासका नायकले मागेर जीवन धानेको देखेका तर चलचित्र घरबाट निस्केका धनाढ्यले सहयोग नगरेको उल्लेख गरिएको छ । तर कोइलाखानीमा काम गर्ने मजदुरले आत्मीयता साथ पैसा दिएको जस्ता कथनले पनि वर्गीय चिन्तनको विकास भएको समयबोध भएको पाइन्छ । प्रधानका मतमा आधुनिक सभ्यतामाथिको व्यङ्ग्यचेतना *लङ्गडाको साथी* उपन्यासको अभिव्यक्ति हो (२०५२, पृ.२४४) ।

विक्षिप्त र आक्रोशयुक्त क्षण

लङ्गडाको साथी उपन्यासको नायक लङ्गडोले विक्षिप्त बनेर बाँचेको युगको विषम क्षणगत अवस्थालाई उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन् । शारीरिक रूपमा दुर्बल बन्ने उसको इच्छा र रहरको विषय थिएन । त्यो परिस्थितिको परिणामलाई लङ्गडो नामक पात्रले भागनुको अर्को विकल्प पनि देखिएको पाइन्छ । यद्यपि उसको मनोवैज्ञानिक स्थिति अरु मानिस जस्तै सबल नै रहेको अवस्थामा उसलाई विक्षिप्त बनाउने सामाजिक परिवेशले ऊ मनोवस्थाबाट पनि दुर्बल, विक्षिप्त र आक्रोशित बन्दै गएको क्षणलाई यस कृतिमा चित्रण गरिएको छ । यो उसको जीवनको मार्मिक क्षणगत प्रस्तुति हो । उसले बिताएको दयनीय जीवनको यस प्रकृतिको प्रस्तुतिको प्रतीकात्मक अभिव्यञ्जना उत्पीडित, कारुणिक एवं असहाय मानिसका जीवनको क्षणगत प्रतीक पनि हो । अशक्त पात्रको दयनीय जीवनमा माया, सद्भाव र प्रेमपूर्वक व्यवहारको खाँचो देखिएको थियो । तर यस उपन्यासमा त्यसको विपरीत उसलाई सबल मानिएका र भनिएका मानिसहरूले भुइँभालु भनेर, स्विस्याएर, होच्यार, लघारेर, छिछि र दुरदुर गरेर विक्षिप्त बनाइएको अवस्थालाई उपन्यासकारले प्रस्तुत गरेका छन् । मानिसहरूको मायाको सट्टा घृणा, खिसीटिउरी, शड्का, क्रूरता पाएकाले मनोगत र बाह्य रूपमा पनि लङ्गडोले विक्षिप्तता र आक्रोशको सामना मात्रै गर्नु परेको कालगत सन्दर्भलाई उपन्यासमा चित्रण गरिएको छ । यो लङ्गडाको जीवनले भोगेको कारुणिक र दीनताको विशेष क्षण हो । असहाय, दीनता र विवशतामा परेका मानिसलाई प्रेमको साटो उपहास गरिएकाले उसमा आक्रोश, क्षोभ र भय उत्पन्न गराएको युगीन चेतनाको प्रतिनिधित्व यस विशिष्ट औपन्यासिक घटनले स्पष्ट पारेको छ । सामान्य भनिएका मानिसलाई दुर्बल बनेको व्यक्तिले

शत्रुको स्वरूप देख्नु आफैमा विषम समय बोध हो । एक्लो र निःसहाय बनेको कारण गल्लीमा लखर लखर डुल्ने एक कुकुरलाई साथमा लिएर मानिसदेखि तर्सिँदै बाँच्नु परेको क्षणगत निरीह चेतनालाई यस उपन्यासमा अभिव्यक्त गरिएको छ । विक्षिप्तता एवं आक्रोश उत्पन्न हुने अवस्थालाई *लङ्गडाको साथी* उपन्यासको यो साक्ष्यले थप स्पष्ट गरेको छ-

मानिसहरूले उसलाई लङ्गडा भनी उसका बिग्रेका अङ्गहरू देखाएर टट्टा गर्थे-जिस्क्याउँथे । कोहि मानिस सुकिलो लुगा लाएको हेर्दा भलादमी जस्तो भए लङ्गडा केहि प्रतिवाद गर्दैनथ्यो । केलव आफ्नो उपहास गर्नेको मुखमा निःसहाय भएर केही नभनी टुलुटुलु मात्र हेरिरहन्थ्यो । तर लङ्गडाको त्यो हेराइमा एउटा भयानक घृणा तथा प्रतिहिंसाको ज्वाला अंकित भएको हुन्थ्यो । तर केटाहरू तथा बालक बालिकाहरूले उसलाई खिच्न भने ऊ आगो हुन्थ्यो ।... शहरका बदमाश केटाकेटीहरूको एक दल थियो-तिनीहरू 'भूँझ भालु' भनी खिच्न थाले । उ रिसले भुत्तुक्क भएर आफ्नो लौरो टिपी फटारो हान्न खोज्थ्यो । (बाइदेल, २०५४, पृ.६)

माथि उल्लिखित उपन्यास अंशले तत्कालीन समाजको अमानवीय काल चेतनामाथि व्यङ्ग्यात्मक चित्रण गरेको छ । मानिसको समाजमा मानिसले मानिसलाई आक्रोश, क्रुद्ध र सन्त्रस्त पार्ने अवस्थालाई यहाँ औपन्यासिक कथन बनाइएको छ । यस प्रकारको क्षणमा जीवन गुजार्नु परेको लङ्गडाको प्रतिनिधिमूलक चित्रणले त्यो समयको मानवमा रहेको अमानवीय चेतनालाई बाहिर ल्याएको छ । यसले सामाजिक सभ्यतामाथि प्रश्न उठाएको छ र शारीरिक रूपमा फरक क्षमता भएमा मानिसलाई आक्रोशित पार्ने व्यवहार दुर्नियतपूर्ण चेतना भएको युगीन कठोरताप्रति उपन्यासकार गम्भीर बनेका छन् । मानव जीवन तथा समाजमा समयको विशेष छाप 'वं' प्रभाव हुन्छ र त्यसमा परिवर्तन आउँछ भन्ने मान्यताको सापेक्षता यसलाई केलाउँदा त्यो क्रूरता त्यस वेलाको पृथक् त्रुटियुक्त चेतना रहेको बोध यस उपन्यासमा भएको छ । समयको त्यो निर्दयीपन वास्तवमा मानवीय चेतनाकै प्रकटीकरण हो । समयको चेतना त्यस समयमा मानिसले गर्ने व्यवहारजन्य चेतना हो । त्यस्तो दुःखद क्षणलाई विक्षिप्त भएर सहनुको विकल्प लङ्गडासित नभएको क्षणको अनुभूतिलाई यसले औँल्याएको छ ।

गरिबीको सीमान्त क्षण

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र मानवीय दृष्टिले गरिबीको सीमान्त क्षणलाई चित्रण गरिएको छ । उपन्यासको मुख्य पात्र लङ्गडा खान, बस्न र रमाउन नसक्ने परिवेशबाट गुज्रेको छ । पेटभरि खानको लागि पसलहरू चाहार्नु, माग्नु, याचना गर्नु, होचोअर्गेलो सहनु, धनीहरूले दुई पैसा दान नदिनु, कोइलाखादका मजदुरले केही पैसा सहयोग गर्नु, गल्ली गल्लीमा भोकै भौँतारिएर हिँड्नु, समय कटाउन कठिन अनुभव गर्नु र जेनतेन पेट पालेर बाँच्नुको दैनिकी उसले भोगेको क्षणगत अवस्थाको चित्रण यस उपन्यासमा गरिएको छ । भोको पेट भएको र शारीरिक रूपमा पनि कमजोर बनेको लङ्गडालाई उल्टै उपेक्षा गरिनु, जीवन सङ्घर्षमा कसैले साथ नदिएर कुकुरले साथ दिनु, निराशा र क्षोभ लिएर जीवन बिताउन बाध्य हुनु जस्ता कठिन समय सन्दर्भको अमानवीय उत्पीडन *लङ्गडाको साथी* उपन्यासमा व्यक्त भएको छ (बराल र एटम, २०५६, पृ.१७२) । यहाँ गरिब हुनुको तात्पर्य खान लाउन नपुग्ने धनको सवाल मात्रै नभएर सामाजिक, सांस्कृतिक र मानवीय अवस्थिति पनि कमजोर एवं गरिब रहेको लुब्ध प्रवृत्तिको क्षणगत विशिष्टतालाई सङ्केत गरिएको छ । लङ्गडाले बिताएको सीमान्त गरिबीको क्षणलाई उपन्यासको यस साक्ष्यले स्पष्ट पारेको छ-

यसरी धेरै वर्षदेखि मागेर खाने उसको अभ्यास भइसकेको थियो । ...पेट भरी खान पाएको दिन भने उ बेपर्वाही भएर यत्र तत्र डुलिहिँड्थ्यो ।... कहिले भने लंगडाले पेट भरी खान पाउदैनथ्यो । उसलाई जरो आइरहेको हुन्थ्यो । भोकै तीन चार दिनसम्म लडिरहन्थ्यो । आफू यसरी भोकै बसेको बेला कुकुरले उसलाई छोडेर जान्थ्यो र गल्लीको नालीतिर मुख गाडी जुठो मैलाहरू टिपेर खान्थ्यो अनि लंगडाको छेउमा मुख चाट्दै आउँथ्यो । (बाइदेल, २०५४, पृ.२९)

उपन्यासको उपर्युक्त साक्ष्य अंशले तत्कालीन आर्थिक सङ्कट र मानवीय ह्रासको क्षणलाई चित्रण गरेको छ । यहाँ गरिब हुनु र गरिबलाई बेवास्ता गर्नुको समय संयोजन उपन्यासकारको औपन्यासिक अभिव्यक्ति हो । मानिस गरिब हुन सक्छ तर गरिबलाई किनारा लगाउनु बौद्धिक गरिबीको सीमान्त अवस्था भएको समय चेतनालाई यहाँ जोड दिइएको छ । आर्थिक दुरवस्थाले उत्पीडित भएको लङ्गडो र उसको साथी कुकुरप्रति हुनेखानेहरूद्वारा गरिएको विभेदजन्य व्यवहार भन्नु दुःखलाग्दो भएको सङ्केत उपन्यासकारले व्यक्त गरेका छन् ।

तिरस्कार एवं दुर्व्यवहारको क्षण

बाइदेलले शारीरिक अशक्त भएर दिन अवस्थामा बाँचेको लङ्गडोप्रति अत्यन्तै दयाहीन व्यवहार मात्रै नभएर तिरस्कार र दुर्व्यवहार नै गरिएको क्षणलाई यस कृतिमा प्रस्तुत गरेका छन् । सहायता खोज्ने मनले भोक, डर, थकान, शिथिल तन मनमा बास बस्न याचना गरेको लङ्गडोप्रति उल्टो दुर्व्यवहार भएको सन्दर्भलाई यहाँ विशेष रूपमा चित्रण गरिएको छ । लुइटेल्का अनुसार यस उपन्यासका पात्र अपहेलित, उपेक्षित र तिरस्कृत बनाइएको अवस्था रहेको छ (२०६९, पृ.१२८) । उपन्यासको मूल पात्र लङ्गडाले भोगेको जीवनको त्यस्तो समय चेतनाले मानिसलाई प्रेम गर्ने चेतना भएको चेतनशील प्राणी मान्न पनि सङ्कोच लाग्ने अवस्थाको उद्घाटन यसमा गरिएको छ । थकानले कमजोर भएको लङ्गडो रातको अन्धकार र निःसहाय अवस्थामा पुगेको बेला एक घरमा शरण माग्ने क्रममा शरणको साटो मरण गरेर उसलाई बलपूर्वक घचेटेर लडाइदिएको र बेहोस हुन पुगेको कठिन, क्रूर, करुणामयी, दीनताको क्षणलाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसलाई उपन्यासको साक्ष्यबाट यसरी स्पष्ट पार्न सकिन्छ-

त्यसले आफ्नो बलियो पाखुराले लङ्गडालाई हातबाट तानेर घसाउँ वर ल्यायो र सिन्डी ओह्यालो मुन्टाइदियो । रातको निस्तब्ध अन्धकारमा वायुको वेगसित एउटा हृदय विदारक चित्कार सुनियो अनि फेरि केही सुनिएन । चारैतिर चकमन्न चयो । लङ्गडा सिन्डीमा लड्दै तल स्वस्यो र बेहोश भएर लडिरह्यो । लङ्गडा अलिकति होश आएपछि उसले आफूलाई हिलोमा लडिरहेको पायो । (बाइदेल, २०५४, पृ.७३)

यसले क्रूरताको दृष्टान्त बोकेको युग चेतनालाई चित्रण गरेको छ । प्रेमको भिख मागेको मानिसलाई उपहास, तिरस्कार र दुर्व्यवहार गरिएको क्षण र त्यस प्रकारको क्षणमा प्राप्त उपेक्षा भाव लिएर जीवन जिउनु परेको उत्पीडनमय क्षणगत अनुभूतिको अभिव्यक्ति उक्त औपन्यासिक दृष्टान्तले स्पष्ट पारेको छ ।

यसरी लङ्गडाको साथी उपन्यासमा मानवीय विचारको सङ्कट, सामाजिक सद्भावको ह्रास, विश्वबन्धुत्व र भाइचाराको पूर्वीय मानव दर्शनको स्वलन हुँदै गएको अमानवीय युग चेतनालाई लङ्गडाको साथी उपन्यासले चित्रण गरेको छ । यस्तो विषम क्षणसम्बद्ध अनुभूतिको अभिव्यक्तिता अमानवीय परिवेश तथा सभ्यतामाथि नै प्रश्न उठाउन सकिने गम्भीर भावलाई यस उपन्यासमा व्यक्त गरिएको छ ।

निष्कर्ष

लङ्गडाको साथी उपन्यासमा दार्जिलिङको समाजको तत्कालीन विषमता, धन भएका तर मन नभएका अमानवीय युग चेतनाको व्यङ्ग्यात्मक तितो यथार्थ व्यक्त गर्ने क्षणगत संरचना प्रस्तुत भएको छ । मानव सभ्यताको शृङ्खला दिन प्रति दिन खस्कदै गएको, मानिसले मानिलाई प्रेम गर्ने वातावरण विघटन हुँदै गएको, कुकुरमा मानवता रहेको, दीन लङ्गडोमा मानवीय सद्भाव भएको तर सम्पन्न भनिएकाहरूमा मानवीय चेतना विपन्न बन्दै गएको तत्कालीन क्षणगत विशिष्टता लङ्गडाको साथी उपन्यासमा अभिव्यञ्जित रहेको पाइएको छ । गरिबीको सीमान्त अवस्था, मानिसले कुकुरको आत्मीय साथ पाउनु तर मानिसबाट तिरस्कृत हुन पुग्नु, दुर्बल मानिसप्रति दुर्व्यवहार गरिनु, विक्षिप्तता र आक्रोशमय अवस्था, उत्पीडन र पीडाबोधमा अल्फ्रिड बाँच्नु जस्ता विषम सामाजिक क्षणगत स्वरूप नै लङ्गडाको साथी उपन्यासको युगबोधमूलक अभिव्यक्ति हो

सन्दर्भसामग्री

- गुप्ता, विश्वम्भरदयाल (सन् १९८९). *साहित्य का समाजशास्त्र*. (दोस्रो संस्क.). सीता- प्रकाशन ।
तेन, हिप्पोलाइट एडोल्फ (सन् १८७१). *हिस्ट्री अफ इङ्लिस लिटरेचर*. (अनु. भी. हाड लाउन). भोलम १.
: विलियम्स एच.एल.टिडी.।
पाण्डेय, मैनेजर (सन् १९८९). *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका*. हरियाणा साहित्य अकादमी ।
प्रधान, कृष्णचन्द्र (२०५२). *नेपाली उपन्यास र उपन्यासकार*. (ते.संस्क.). साभा प्रकाशन ।
बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम (२०५८). *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास*. साभा प्रकाशन ।
बाडदेल, लैनसिंह (२०५४). *लङ्गडाको साथी*. रत्न पुस्तक भण्डार ।
भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७). *आधुनिक नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक विश्लेषण*. भुँडीपुराण प्रकाशन ।
लुइटेल, स्वगेन्द्र (२०६९). *नेपाली उपन्यासको इतिहास*. नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
सिंह, बच्चन (सन् २००७). *साहित्य का समाजशास्त्र*. लोकभारती प्रकाशन ।
सुवेदी, राजेन्द्र (२०७३). *सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य*. पाठ्यसामग्री पसल ।